

Sydengelske herregårde – stilblanding og romantiske haver

Af museumsleder, ph.d. Niels Peter Stilling

I maj 2010 gennemførte „herregårdspuljen“ sin anden herregårdsrejse til England. Den første, i efteråret 2006, gik til Nordengland.¹ Denne gang var målet det sydvestlige England med Salisbury som udgangspunktet for besøg på i alt 10 herregårde i det skønne, grønne, sydlige England. N. P. Stilling, der var medarrangør af rejsen, forsøger i denne artikel at sætte de ti besøgte herregårde ind i en kronologisk og arkitekturhistorisk sammenhæng med henblik på at vurdere, om de udvalgte herregårde er repræsentative for den engelske herregårdshistorie og arkitektur.

Renæssancen

Den engelske italienskinspirerede renæssance falder mærkværdigvis sammen med bruddet med den romerskkatolske kirke i begyndelsen af 1500-tallet. Ganske som i Danmark kan man se forskellige udviklingsflader. Tudorstilen omfatter ret beset perioden

fra slutningen af 1400-tallet til midten af 1600-tallet efter de også dengang forholdsvis langtidsholdbare engelske regenter af slægten Tudor. Man ser ofte tudorstilen forbundet med massivt bindingsværk, som for eksempel den prægtige Little Moreton Hall ved Manchester.² Sådanne velbevarede „halftimbered“ herregårdshuse er imidlertid lidt sværere at finde i det sydvestengelske landskab, hvor de fede, men stenfattige jorder har givet rum til jorddrotter, der ikke behøvede at bygge i træ.

Den senere del af periodens arkitektur, der nærmest er sammenfaldende med renæssancens blomstringstid i Danmark, betegnes i England som elizabethansk efter regenten 1558-1603, Elizabeth I. Tre af de herregåde, som vi besøgte i maj 2010 stammede fra denne periode: Longleat fra 1570'erne, Corsham Court fra 1580'erne, begge i Wiltshire samt Montacute House i Somerset fra 1590'erne.

*Longleat, en mægtig firfløjet hovedbygning i et velarrangeret herregårdslandskab neden for Mendip Hills i Wiltshire.
Foto: Niels Peter Stilling*

Longleat

15 kilometer syd for Bath ligger det gigantiske elizabethansk hus, Longleat, der er opført 1572-80 af renæssancearkitekten Robert Smythson (1536-1614). Det store symmetriske, firfløjede, slotslignende hus ligger som centrum i et underskønt bakkelandskab nedenfor Mendip Hills. Her lå oprindeligt et augustinerkloster, som den unge kongelige embedsmand John Thynne (1515-80) købte i 1541 for 53 £. Det var efter den engelske reformation, og klostret var for længst opgivet, men var dog fortsat en værdig bolig for en mand, der blev forfremmet til ridder i 1547.

Klosterbygningerne nedbrændte i 1567, men allerede i 1568 rejstes et nyt hus. Thynne var imidlertid en mand af formue og forstod at hyre de bedste arkitekter til en ny bygning inspireret af den italienske arkitektur. Med udgangspunkt i murværket fra 1568 igangsattes en omfattende genopbygning af Longleat House i 1572 med arkitekten Robert Smythson og billedhuggeren Allen Maynard i spidsen. Klosterstrukturen i det nuværende firfløjede palads kan måske nok genkendes, men grundlæggende er der tale om et kompakt elizabethansk renæssancehus med fladt tag og en aldeles uhæmmet brug af skorstene og især glas i de mange og store vinduer i det tre etager høje hus. Et hus, der skulle signalere bygherrens magt og økonomiske formåen.

Bortset fra den store hall i to etager er der ikke bevaret meget i Longleats indre fra 1500-tallet. Interiøret er domineret af 1800-tallets victorianske stil, men dog med reminiscenser fra den italienske arki-

tekt J. D. Craces nyindretning i 1789. Et overdådigt hus med mange forskellige stilindtryk. Det understreges ikke mindst af udsmykningen i husets private afdeling, hvor Longleats ejer siden 1992, Alexander Thynn (the 7th. Marquess af Bath), har udfoldet sig med farverige loftsdekorationer og vægmalerier i freskotechnik.³

Kan man frigøre sig fra Longleats funktion som centrum for en folkelig forlystelsespark på husets nordøstside, ligger den store renæssancebygning i en vidunderlig, velarrangeret, landskabelig sammenhæng, med resterne af en formel have nærmest hovedbygningen omgivet af det smukt arrangerede landskab, hvor Englands førende havearkitekter i 1700- og 1800-tallet har sat deres fingeraftryk. Først og fremmest er den store park præget af Lancelot Brown, kaldet Capability (1716-83), der mellem 1757 og 1762 omdannede Longleats formelle have til et storslået romantisk parklandskab.

Godset er fortsat i hænderne på efterkommere af bygherren John Thynne. Efter Anden Verdenskrig var Longleat på vej mod undergangen, da ejeren Henry Thynne (1905-92) solgte store dele af jorden fra og åbnede hovedbygningen for offentligheden for at redde stedet. Med åbningen i 1966 af safariparken i husets baghave vendte udviklingen (jfr. Knuthenborg på Lolland). Den nuværende godsejer, Alexander Thynn, (f. 1932) er 14. generation i Thynn(e)-familien. Det virker som om, det er lykkedes ham at skabe en god balance mellem de folkelige tilbud og herresædets mange kvaliteter.

Longleat, hovedbygningen, opført 1572, set mod indgangspartiet fra nordøst. Foto: Niels Peter Stilling

Corsham Court

I det nordvestlige Wiltshire ligger Corsham Court cirka 20 kilometer. nordøst for Bath. En herregård hvis middelalderlige rødder viser sig i det tætte samspil med den omgivende landsby og sognekirken ved indgangen til godset. Temaet herregård og kirke er tydeligvis lige så udpræget i England som i Danmark. Det oprindelige krongods i Corsham er nævnt første gang i 978, hvor Ethelred den Rådvilde som konge af Wessex havde sommerresidens i Corsham. Det var ham Svend Tveskæg besejrede i 1013.

Corsham Court var åbenbart et relativt vigtigt slot op gennem middelalderen, ofte residens for dronninger, senest Henrik VIII's Catarina af Aragonien indtil 1536 og den sidste i rækken Kathrine Parr (1512-48), der overlevede Henrik, men døde i barselsseng. Henrik VII's datter, Elisabeth I, solgte krongodset til sin betroede embedsmand Thomas Smythe omkring 1580. Huset er opført i 1582 for Thomas Smythe, der havde skabt sin formue som toldforvalter i London – solide returkommissioner, måske? Arkitekten kendes heller ikke.

Fra 1745 har godset været ejet Methuen-familien. Siden 1994 har Corsham Court tilhørt den ottende lord Methuen (James Methuen-Campell). Adelsfamilien har også sat sit tydelige aftryk på sognekirken umiddelbart øst for indgangen til herregårdens store gårdsplads. Man nærmer sig Corshams hovedbygning fra syd, fra Church Square. En port i mas-

siv barok (1716) markerer grænsen mellem folket og herremanden.

Sydfacaden på Corsham signalerer storslået renæssance, og den elizabethanske sydside er da også god nok. Men det er og bliver en facade i ordets egentlige betydning. Indenfor er huset helt præget af interiører fra 1700- og 1800-tallet, og når man bevæger

*Corsham Court, den i 1840'erne ombyggede nordfacade i den noget ubestemmelige victoriansk - historiske stil.
Foto: Niels Peter Stilling*

sig rundt om den store hovedbygning, møder man et helt andet hus – eller rettere byggestil – vendt mod haven. Nordsiden fremtræder i massiv 1800-tals stilblanding med både himmelstræbende nygotiske elementer, tårnbygninger og nyklassicistiske detaljer.

Det begyndte med en total renovering af huset i 1790'erne med henblik på at give bedre rum til Cors-

ham Courts fornemme kunstsamling. I spidsen for projektet stod den anerkendte London-arkitekt John Nash (1752-1835) bistået af sin lige så anerkendte partner, landskabsarkitekten Humphry Repton (1752-1818).⁴ Ombygningen af Corshams nord- og østfløj fandt sted mellem 1796 og 1803. Det blev til et festligt nygotisk hus med god plads til kunstsam-

*Genbrug af middelalderen på Capability Browns badehus fra 1760'erne i haven ved Corsham Court.
Foto: Niels Peter Stilling*

lingen, men allerede i 1808 viste det sig, at materialevælget havde været forkert, og svamp og indtrængende fugt truede de værdifulde samlinger.⁵ Efter at dele af loftet i et af de nyskabte rum var styrtet ned, besluttede man sig for at nedpakke kunstsamlingen i 1835. Nogle af de bedre stykker blev frasolgt for at finansiere en renovering af Nash's byggesjusk, men det endte med en nærmest total nedbrydning af nordfacaden og genopbygning i en mere ubestemmelig historisk stil i 1846-49 ved arkitekten Thomas Bellamy. Man kan sammenfatte Corshams arkitektur efter to store engelske dronninger; en elizabethansk sydfront og en victoriansk nordvendt bagside.

Af John Nash's værk står kun køkkenbygningen i forlængelse af nordfacaden samt i forbindelse med haveanlægget et ombygget nygotisk badehus og det fjernere liggende bådhus. Det herlige badehus var oprindeligt en del af Capability Browns havedesign fra begyndelsen af 1760'erne. Det parkanlæg, der nu breder sig nord for Corshams hovedbygning, består af en landskabshave, der via en (a)ha-ha-mur umærkeligt løber over i produktionslandskabet.⁶ Tæt op ad huset findes endvidere en relativ stor rosen- og krydderihave, hvis regelmæssige former hidrører fra det tidligere barokanlæg omkring Corsham. I det store og hele er denne del af haven dog anlagt i 1830'erne. Landskabshaven skyldes som nævnt Capability Brown, men også her har Repton og Nash mellem 1797 og 1802 sat deres fingeraftryk.

Corsham Courts interiør fremstår helstøbt med en E-formet grundplan. Bag ved facaden er det in-

dre imidlertid præget af de mange ombygninger, som huset har gennemløbet siden renæssancen. Det fornemste rum er utvivlsomt det store „Picture Gallery“ i Corshams østfløj. Rummet er skabt af den alsidige Capability Brown i 1760'erne med møblement fra 1770'erne designet af brødrene Robert og James Adam. Renæssancehuset kunne vel genkendes i det såkaldte „Octagon Room“ og det særprægede røde soveværelse, mens den store hall i to etager, det tæt møblerede musikrum og spisestuen hidrører fra Bellamy's „restauration“ i 1840'erne. Hvis ordet stilblanding falder en på sinde her, skal man dog tage det i ordets positive betydning. De mange stilarter spiller på forunderlig vis smukt sammen i Corsham Courts indre; men meget elizabethansk renæssance er der dog ikke tilbage i det sammenstykkede hus.

Montacute House

Umiddelbart betragtet ligner Montacute House ved Yeovil i Somerset Corsham Court, hvad såvel byggestil som beliggenhed angår. Men forskellene er da også til at få øje på. I langt højere grad end både Longleat og Corsham er Montacute et rendyrket renæssancehus både i det indre og det ydre. Huset betegnes som et af Englands bedst bevarede elizabethanske bygninger.⁷ Tre etager i lokale lysebrune kalksten med svungne gavle, høje skorstene og masser af vinduer. Huset opleves nærmest som én langstrakt fløj; men hovedfløjen afsluttes i begge ender af tværstillede korte sidefløje med markante gavlparker.

Montacute House er opført omkring 1600, nærmere bestemt fra 1588 til 1601. Årstallet 1601 er indgraveret over østindgangen. Huset tilskrives den lokale Somerset-arkitekt William Arnold (død 1637). Byggherren var Sir Edward Phelps (cirka. 1560-1614), der ganske som herrerne bag ved Longleat og Corsham havde gjort sin karriere som betroet embedsmand under Elizabeth I. En jurist, der endte som fremtrædende parlamentsmedlem og kansler hos tronarvingen, Henry, prins af Wales.

Navnet Montacute kommer af latin - Mons Acutus. På engelsk: The acute hill, det vil sige den spidse bakke. Phelps-familien havde besiddet gods her siden slutningen af 1400-tallet. Montacute House var ejet af familien frem til 1929. William Robert Phelps (1846-1919) gik fallit i 1911 i kølvandet på de dårlige landbrugskonjunkturer i 1800-tallets anden halvdel. Huset var nærmest blevet strippet for alt indbo omkring århundredskiftet. Fra 1911 var Phelps nødt til at leje Montacute ud. Men først i 1929 valgte den

Montacutes østside med vælske gavle og et overvældende vinduesareal i kalkstensfacaden. Foto: Niels Peter Stilling

sidste arving Gerard Almarus Phelps, der siden 1913 havde været bosat i Canada, at sætte „slægtsgården“ på auktion. Huset havde fra 1915 til 1925 været udlejet til den excentriske 1st. Marquess Curzon of Kedleston, tidligere vicekonge i Indien. Lord Curzon foretog forskellige indgreb i bygningen, men brugte det meste af tiden til at klage over den manglende komfort i det halvtomme hus.⁸

Ved auktionen i 1929 blev godset udbudt som „The World Famous Montacute House“.⁹ Det blev solgt for godt 5.000 £ til filantropen Ernest Cook („Thomas Cook travels“).

Hermed blev Montacute reddet fra undergang. Cook var medstifter af den engelske udgave af „Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring“ – „The society for the Preservation of Ancient Buildings“ - og via selskabet blev Montacute i 1931 overdraget til The National Trust. Montacute House er nu genindrettet med herregårdskøkken og historiske rum i stueetagen.

Tekstil- og gobelinsamlingen hører til husets største attraktioner. På første salen findes blandt andet det smukke, lyse bibliotek i den sydlige tværfløj, der

Montacute, formklippede hække på nordsiden af hovedbygningen. Foto: Niels Peter Stilling

udmærker sig med sine bemalede glasvinduer med Phelps' og frænders våben påmalet. I et tilstødende rum opkaldt efter Lord Curzon ses en noget speciel badekar-indretning fra Lord Curzons tid i et renæssanceskab fra 1600-tallet. På anden salen findes Montacutes smukkeste rum: det såkaldte lange galleri, eller riddersalen om man vil, i hele anden sals længdeakse og i husets fulde bredde bortset fra de fire tilstødende rum i de to tværfløje. Her er ophængt en fornem samling af portrætmalerier fra 1500- og 1600-tallet - Tudor og Jacobean portraits – blandt andet et dejligt maleri af James I's dronning Anne af Danmark, Christian 4.s søster. Malerisamlingen tilhører The National Portrait Gallery, men er permanent udlånt til Montacute.¹⁰

På nordøstsiden af huset finder man velbevarede rester af Montacutes formelle have, der er anlagt i 1600-tallet, men dog fornyet ved genplantning i 1800-årene. Haveanlægget er mod vest afgrænset af formklippede buske og hækplanter, der ender i en godt skjult iskælder. Haven umiddelbart øst for huset, den såkaldte „East Court“ er formet som en forgård omkranset af en mur med fantasifulde hjørnepavilloner, der danner optakten til det omgivende produktionslandskab.

Både øst og vest for hovedbygningen former store træer lange, snorlige landskabsakser ud i uendeligheden. Hovedindgangen var oprindelig på husets østside med den tilhørende „Cour d'honneur“. I 1780'erne ombyggede den daværende ejer, Edward Phelps, imidlertid vestfacadens midterparti til et

velformet indgangsparti med et slags trappetårn, der både i materialevalg og formsprog harmonerer fuldstændigt med renæssancebygningen.

Sammenfattende er Montacute ved et lykketræf, der altså også omfatter Phelpsfamiliens fallit, bevarer for eftertiden som et ekstraordinært godt eksempel på den engelske renæssancearkitektur inden for herregårdsbyggeriet. Skal man sammenligne med et dansk eksempel, kommer man let til at tænke på Hesselagergård, der dog er et halvt århundrede ældre – fra 1540'erne - og selvfølgelig bygget med tidens foretrukne danske materiale, de røde munkesten.

Inigo Jones og palladianismen

Inigo Jones (1573-1651/52) er på alle måder „outstanding“, en fremragende tegner, maler, opfinder, scenograf – og arkitekt. Det multitalentfulde renæssancemenneske, der bragte Palladio ud af Italien og mere end nogen anden skabte den særegne engelske palladiostil (palladianismen), der uden om – eller parallelt om man vil – med barokken bandt renæssancen sammen med klassicismen. Palladios norditalienske villastil sat ind i den engelske virkelighed i 1600-tallets første halvdel.¹¹ Kort efter Inigo Jones' store italiensrejse 1613-15 i fodsporene på Andrea Palladio (1508-80) blev han udnævnt til kongelige generalbygmester. Han forestod i denne egenskab nogle af Londons vigtigste bygningsværker: The Queens House i Greenwich (1616-32) for danskfødte dronning Anne, The Banqueting House ved Whitehall (1619-22) og the Queens Chapel i St.

Landskabshaven på sydsiden af Wilton House med Palladio-broen fra 1730'erne t.v. Foto: Niels Peter Stilling

James Palace (1623-27) samt kolonaden ved St. Paul i London (1633-40). Det sidste regnede han for sit hovedværk.¹² Mindre kendt er hans eneste egentlige herregårdsbyggeri, Wilton House, som blev bygget og ombygget af Jones og hans elev John Webb (1611-72) i årene 1636-53.

Wilton House

Få kilometer vest for Salisbury ligger Wilton House. Husets bygningshistorie er lang og kompliceret og handler om udviklingen fra kloster til herresæde. Klosteret umiddelbart vest for Salisbury blev grundlagt omkring 870 af kong Egbert. Det blev nedlagt som andre klostre under den engelske reformation af Henrik VIII i 1530'erne. Klostermurværket indgår meget tydeligt i den eksisterende bygnings lavere dele, hvor også hele klosterstrukturens fire fløje omkring en gårdhave meget overraskende er bevaret.

Som det store hus står nu, er det grundlæggende bygget af William Herbert 1542-44. Den walisiske adelsmand var en af Henrik VIII's yndlinge, og klosteret med tilhørende jorder var en gave (1539) fra kongen til sin trofaste jarl, der fra 1551 bar titlen 1. earl of Pembroke. Wilton House er fortsat i slægtens eje, nu ved den 18. jarl af Pembroke, der også hedder William (f. 1978).

Designet af tudorhuset er tilskrevet hofmaleren Hans Holbein den yngre (1497-1543). I givet fald har Holbein ikke oplevet husets færdiggørelse. Han opholdt sig i England fra 1532 til sin død i 1543. Tilskrivelsen til Holbein er usikker, men husets oprindelige

kæmpeportal, der nu er nedtaget, flyttet og indrettet som havepavillon i parken, kaldes „Holbeins Porch“ (Holbeins vindfang/indgang). Af selve hovedbygningen, der altså er opført med de gamle klostermure som fundament, står i dag kun dele af østfacaden med det iøjnefaldende tre etager høje centraltårn i umiskendelig engelsk kalkstensrenæssance.

Allerede i 1630'erne blev Inigo Jones engageret af Herbert-familien med henblik på ombygning af Wilton House. En omfattende brand i 1647 ødelagde det meste af huset. Det betød fast arbejde for Jones i hans sidste leveår, hvor Wilton House rejste sig fra asken i perioden 1648-53. John Webb afsluttede byggeriet efter Jones' død. Den franske landskabsarkitekt Isaac de Caux, der fra 1632 skabte den formelle have omkring Wilton House, har også sat forskellige aftryk på selve bygningen. Men basalt er husets H-formede grundplan en gentagelse af Inigo Jones' mesterværk i London: The Queens House i Greenwich bygget 1616-32 for den foromtalte dronning Anne, James I's hustru.¹³

Huset blev endnu engang ombygget eller rettere moderniseret i 1801 i nygotisk stil ved James Wyatt (1746-1813) elev af den engelske klassicismes grand old man, Robert Adam (1728-92). Ved den lejlighed blev det oprindelige østvendte indgangsparti med Holbeins portal og centraltårnet ændret, og indgangen flyttet til sin nuværende placering på husets nordside. Her omfavnes den besøgende af en elegant *Cour d'honneur* med porthuse, rytterportal, springvand og stynede popler.

Wilton House, østfacaden med det tre etager høje centraltårn fra 1500-tallet i midten. Foto: Niels Peter Stilling

Husets indretning er en formidabel blanding af Inigo Jones' elegante 1700-tals saloner og James Wyatts omarrangering af indgangspartiet og klosterrundgangen. De seks stuer, der former husets centrale rum „the State Apartement“, regnes som hovedværker i engelsk indendørsdesign fra midten af 1700-tallet, og de er Inigo Jones og John Webbs bedst bevarede interiører.¹⁴

Parken og landskabet omkring Wilton House er betagende. Parkens storslåede kunstværk er broen over Nadder-floden: „*The finest bridge in England*“.¹⁵ Det

siger ikke så lidt, men den søjlebårne overdækkede bro i palladio-stil anno 1736-37 (Roger Morris) er mageløs.¹⁶ Broen fører ud i det kultiverede landskab med det fjerne Casino (William Chambers) på skrænterne sydvest for hovedbygningen som *point de vue*. I øvrigt er parken ved Wilton House et bemærkelsesværdigt eksempel på en gennemtænkt moderne planlægning, hvor et særligt areal, diskret placeret, nordøst for hovedbygningen er forbeholdt familier med børn. Henry, den 17th. Jarl af Pembroke, åbnede huset for offentligheden den 1. maj 1951.

Blenheim, den vestvendte facade med et hjørne af „The Upper Water Terrace“. Foto: Niels Peter Stilling

Vanbrugh og den engelske barok

Det danske herregårdsbegreb kommer til kort, når man står over for den mere eller mindre selvlærte arkitekt John Vanbrughs kæmpemæssige, slotsliggende huse, Castle Howard i nordengelske Yorkshire fra omkring 1700 og Blenheim i Oxfordshire nordvest for London fra de første årtier af 1700-tallet. Til den engelske baroks mest storslående herresæder kan føjes Chatsworth i Derbyshire opført i 1690'erne af arkitekten William Talman (1650-1719).

Blenheim Palace

Det største af de ovenfornævnte steder er Blenheim Palace ved Oxford. De enorme dimensioner skal vel først og fremmest minde om, at England (kun antastet af Frankrig) omkring 1700 var blevet Europas førende stormagt. Både navnet, bygherren og arkitekten er solide vidnesbyrd om Englands opstigende stjerne på den europæiske scene. Navnet Blenheim henviser til lokaliteten Blindheim ved Hochstädt i Bayern, hvor de forenede engelske og østrigske hære i 1704 vandt en overbevisende sejr over franskmændene i Den

Blenheim, østfløjen med hovedindgangen til gårdspladsen, „The Clock Tower Arch“. Foto: Niels Peter Stilling

spanske Arvefølgekrig. Slaget regnes gerne for det afgørende vendepunkt i Europas historie, hvor franske Ludvig XIV's ambitioner om et europæisk herredømme under fransk ledelse blev bremset af Europas nye stormagt England. I spidsen for de sejrige hære stod den dygtige militærmand John Churchill (1650-1722) og den østrigske hærfører Prins Eugen.

Churchill var to år tidligere ved dronning Annes tronbestigelse i 1702 blevet adlet som the 1st. Duke

of Marlborough. Nu fulgte i taknemlighed over sejreren i Bayern det tidligere krongods Woodstock 13 kilometer nord for Oxford. Til gaven hørte en betydelig sum – prise penge? – til at bygge stort og smukt i det grønne landskab i det sydlige Oxfordshire. Sejreren ved Blindheim skulle markeres med et pompøst projekt, der var en hærfører af antikke dimensioner værdig. Valget af arkitekt lå lige for hånden: John Vanbrugh (1664-1726). Vanbrugh hadede fransk-

mændene, og han kunne bygge stort. Det første skyldes hans ungdommelige soldaterliv, hvor han havde været holdt indespærret i Frankrig i 4 år mistænkt for spionage.¹⁸ Og i Nordengland lå siden år 1700 det mægtige Castle Howard som et synligt bevis på arkitektens evner for store barokbygninger.

Blenheim uden „d“ blev designet i 1705 som et kæmpe monument: „*Vanbrugh's aim was to house a national hero and to celebrate England's newly won supremacy over the French in a blaze of architectural glory to rival Versailles*“.¹⁹ Indvielsestavlen over den sydøstvendte hovedport bekendtgør:

- at dronning Anne har overladt godset til John Churchill, hertug af Malborough
- at John Vanbrugh rejste huset mellem 1705 og 1722 på kongeslottet Woodstocks jorde
- at dronning Anne har ydet en beskeden støtte til projektet på 240.000 £.

Englands største herregårdsbygning er et komplekst og pompøst bygningsværk i engelsk barokstil. Det blev opført i en tyveårs periode mellem 1705 og 1725 med forskellige pauser – som følge af tvister mellem bygherren og arkitekten – og vistnok især mellem bygherrens frue, duchess Sarah, og Vanbrugh. Selve hovedbygningen har en E-formet grundplan og ligger som centrum for en vældig *Cour d'honneur* (Great Court) på bygningens nordside. Gårdspladsen er flankeret af bygninger på begge sider: Mod øst indgangspartiet med „Køkkengården“ og den såkaldte „Clock Tower Arch“, hvor to løver fastholder et par sårede haner mellem deres poter – symbolet

på Englands overlegenhed over de franske. Mod vest staldgården og kapellet, hvor den 1. duke af Malborough er begravet under et svulmende barokmonument af William Kent, der selvfølgelig fremstiller hertugen som en romersk general.

Den store rektangulære gårdsplads åbner sig mod nord. Herfra fører Vanbrughs elegante barokbro i lys kalksten over til et svagt skrånende landskab med den mægtige – 41 meter høje – sejrssøjle fra 1730 som *point de vue* i hovedbygningens midterakse. Det er flot.

Nærmest hovedbygningen, på såvel øst- som vestsiden, finder man to formelle haveanlæg, der ser ældre ud end de er. Både de offentligt tilgængelige såkaldte „Water terraces“ på vestsiden og østsidens private italienske have er anlagt i nyere tid henholdsvis i slutningen af 1800-tallet (den italienske have) og i begyndelsen af 1900-årene. På sydsiden af huset breder det store romantiske parkanlæg sig. Parken blev oprindeligt anlagt som en fransk barokhave i begyndelsen af 1700-tallet, og det var muligvis her, at John Vanbrugh udviklede sin „(a)ha-ha-mur“ ved overgangen mellem den kultiverede have og det fjerntliggende produktionslandskab.²⁰

Parkanlægget blev omlagt i engelsk romantisk stil i 1760'erne ved havearkitekten Lancelot Brown (Capability Brown). Sammen med landskabshaven ved Harewood i Nordengland regnes parken ved Blenheim for Browns hovedværk. Et prægtigt arrangeret landskab med slyngede stier, bugtede vandløb, bådehus og brusende vandfald foruden monumenter og

blomstrende detaljer – Capability har virkelig haft sans for stedets „muligheder“.

Godset tilhører fortsat Churchill-familien, og familien bebor østfløjen i det vældige hus. Winston Churchill blev født på Blenheim den 30. november 1874. I henhold til en tavle i parkens „antikke“ Diana tempel var det også på Blenheim, at Churchill den 11. august 1908 friede til Clementine Spencer („oh, my darling Clementine“).

Den palladiske villa og lysthaven

Selv om der med Christopher Wren (St. Paul's Cathedral) og John Vanbrugh i spidsen udviklede sig en selvstændig engelsk pompøs barok, er engelsk arkitektur i 1600 og 1700-tallet utænkelig uden Andrea Palladio.

Alene landstedsbegrebet, det rige bymenneske, der i løbet af 1600-tallet fik mulighed for at dele landlivets glæder med den jordbesiddende adel, handler i Palladios vision om smukke byhuse flyttet ud på landet mellem Venedig og Padova. Palladianismen gælder også de to næste engelske huse i rækken, Stourhead i Wiltshire og Clandon Park i Surrey nær London.

Stourhead

Tæt ved hovedvejen mod Exeter, 35 kilometer vest for Salisbury, ligger Stourhead. At der her gemmer sig en paradisiske have, lader sig ikke ane ved første øjekast. Men vi begynder også ved hovedbygningen, som ligger i centrum for et vidtstrakt landskab, men

underligt separeret fra og uden direkte blik til den vidunderlige park vest for huset.

Via den terrasseopdelte køkkenhave og den tre-længede avlsgård når man frem til hovedbygningen til fods. Stourhead ligger højt med vid udsigt over et åbent svagt skrånende landbrugslandskab. Huset er opført 1720-24 for bankmanden Henry Hoare I, der havde erhvervet ejendommen i 1717. Husets arkitekt er Colen Campell (1676-1729), mest kendt for Wanstead House nær London og som forfatter til den engelske arkitekturhistorie „*Vitruvius Britannicus*“ (1715-25).²¹ Colen Campell var elev af den store Inigo Jones, og han rendyrker her i Stourhead House palladiostilen: Det enkle stilrene tempelhus, der nærmest er Campells eget opgør med barokkens extravagance, ganske som i hans Vitruvius.

Husets indre rummer store oplevelser med sin omfattende malerisamling og smagfulde indretning. Det forholdsvis beskedne landsted blev udvidet med to „vinger“ i 1790'erne. I sydvestfløjen finder man nu husets mest interessante rum: Biblioteket. Et af de smukkeste engelske rum fra Regency-tiden omkring år 1800. Rummets møblement skyldes stort set Thomas Chippendale, der stod for indretning og møblering af det lyse kuppelrum i årene efter 1792.²²

Vest for hovedbygningen bevæger man sig langsomt ind i en af Englands skønneste landskabshaver. Det store, overdådige, overflødighedshorn af et haveanlæg er designet af godsejer Henry Hoare II og anlagt 1741-80. Den 40 ha. store landskabshave repræsenterer det afgørende brud med den regule-

Stourhead, hovedbygningen set fra sydøst. Den centrale del af huset med den søjlebårne tempelindgang er opført i 1720'erne, „vingerne“ mod nord og syd er tilføjet i 1790'erne. Foto: Niels Peter Stilling

rede franske barokhave, den formelle have, der her i 1740'erne erstattes af den engelske romantiske landskabshave skabt af „The Magnificent Henry Hoare“. Anlægget var og er uomgængeligt – og beskrives nogen steder som „*perhaps Britain's most important contribution to 18th-century European culture*“.²³

Parken på Stourhead er formet omkring en relativ stor sø, hvor det kuperede landskab indgår som et

centralt element. Mod nordvest løber parken ud i et åbent landskab ved „Six Wells Bottom“. Vandskellet i det smukke landskab er fundamentet for parkanlægget, idet det er her, de kilder udspringer, som danner søen og den bagvedliggende „River Stour“.²⁴ Beplantningen består af en række eksotiske træarter, blomstrende buske i alle farver og kæmpe rhododendron. Undervejs rundt om søen passerer blandt

*Et vue over Stourheads dejlige parkanlæg med den såkaldte „Palladio-bro“ i forgrunden og Pantheon-templet hinsides søen.
Foto: Niels Peter Stilling*

Stourheads prægtige landskabshave er arrangeret i midten af 1700-tallet. Foto: Niels Peter Stilling

andet „Palladio-broen“, grotten med den sovende nymfe, den stråttækte gotiske cottage og Panteon-templet, der det meste af tiden er parkens centrale point de vue. På sydsidens bakkedrag står det runde, højtliggende Apollo-tempel, hvorfra der er en storslået udsigt over det magiske parkanlæg. Konstante iscenesatte skiftende udsigter stimulerer den trætte vandringsmand. Et arrangeret malerisk landskab i fuldendt harmoni skabt efter grundige studier af fransk og italiensk malerkunst.²⁵ Skønheden gør næsten ondt!

Stourhead House og park har siden 1946 været ejet af National Trust. Den sidste Henry Hugh Arthur Hoare overgav et år før sin død (hvornår var det?) år hele ejendommen til National Trust. Hans eneste søn og arving Henry Colt Hoare var faldet i 1. Verdenskrig i 1917.

Clandon Park

Clandon Park ved Guildford i Surrey sydvest for London har sin oprindelse som kongeligt gods med et tilhørende mindre jagt- eller lystslot. Henrik VIII overlod omkring 1540 slottet til adelsmanden Richard Weston, og Westonfamilien udbyggede i de følgende generationer jagtslottet til et prægtigt renæssancehus. Nogle betegner det som et hollandskinspireret hus med vælske gavle, andre kalder det „Jacobean“ efter tiden, hvor det stod færdigt. Det store hus blev i 1600-tallet omgivet af en storslået fransk barokhave med de lange lige linier ud i landskabet på alle fire sider af huset. Til malerisamlingen i Clandon hører

et herligt maleri fra 1708 af Leendert Knyff, der viser park og hus i et storslået fugleperspektiv²⁶. Det er lidt tankevækkende, hvad der her er gået tabt til fordel for det nuværende 1700-tals hus.

Clandon Park blev i 1641 erhvervet af adelsmanden Richard Onslow. Hans oldebarn, Thomas, 2nd. Baron Onslow, giftede sig til en større formue, og var også selv god til at udvide familieformuen under den engelske højkonjunktur efter Den spanske Arvefølgekrig (1701/02-14). Formuen skulle jo bruges til noget, og for en engelske rig- og levemand var et umoderne Tudorhus ikke sagen i 1700-tallet. Væk med det prægtige renæssancehus! Det nuværende hus blev rejst i 1731-35 på fundamenterne af det nedrevne bygningsværk. Modearkitekten var italiensk, Giacomo Leoni (1686-1746) - han var fra Venedig - og han udgav den første engelske oversættelse af Palladios „Quattro Libri dell' Architettura“ fra 1555.

Clandon Park, Maorihuset fra New Zealand blev opstillet i herregårdsparken i 1892. Foto: Niels Peter Stilling

Clandon Park, hovedbygningens østfacade mod parken. Foto: Niels Peter Stilling

Clandon er ikke overraskende et studie i Palladiostil! Et palæ i tre etager 11 fag langt, 5 fag bredt, udsmykket med 2 x 4 pilastre og tagbalustrade men ellers uden ydre extravagancer, lige efter Palladios lærebøger udi arkitekturen.

Det indre er lige så regelmæssigt som det ydre med en række forholdsvis beskedne rum, der grupperer sig om den statelige marmor-hall i to etager. Den fornemme hall og hele husets indre struktur minder ganske meget om det næsten samtidige Fredensborg (1720), der jo heller ikke kan sige sig fri for indflydelsen fra Palladio og venetiansk arkitektur²⁷. Den ellers så stilfulde hovedbygning på Clandon har

i 1876 fået tilføjet et udvendigt indgangsparti, der skæmmer det stilrene hus.

En oprindelig barokhave blev også her omlagt af den dygtige Capability Brown i 1781. Modsat de tidligere gennemgåede anlæg er det dog her lidt svært at få øje på, hvilke landskabselementer Capability havde særligt øje på. Ommøbleringen af barokhaven havde måske nok mest at gøre med, at en barokhave i forfald nærmest per automatik udvikler sig til en romantisk landskabelig have.

I landskabshaven øst for hovedbygningen finder man noget overraskende et New Zealandsk Maori-mødehus „Hinemihi“. Det blev erhvervet i New Zea-

land i 1892 af Lord Onslow. Han var på det tidspunkt engelsk generalguvernør på New Zealand. Huset var i 1886 blevet begravet ved et vulkanudbrud på Mount Tarawera²⁸. Clandon har siden 1956 tilhørt National Trust, men jorden ejes fortsat af Onslow-familien.²⁹

Den engelske have og klassicismen

I perioden 1714-1830 regerede fire Georg'er det rige og stormægtige England. Periodens arkitektur er under ét blevet betegnet som „Georgian“, men den engelske arkitekturhistorie er mere kompliceret end som så. Palladio og engelsk barok blander sig, som vi har set i periodens tidlige fase, og den senere klassicisme har forskellige forgreninger, som vi senere skal se lidt nærmere på, og endelig kommer der en havearkitekt på banen, som har forkærlighed for gotikken.

William Kent (1685-1748) tilskrives gerne æren for lanceringen af den engelske romantiske havestil. *„Haven er mærkeligt indrettet og veritabelt engelsk“* skrev den danske billedhugger Johs. Wiedewelt i 1768 under sit besøg i England³⁰. Man tror det gerne. Imitationen af naturen, hvor orden og regularitet er prisgivet til fordel for det arrangerede „naturlige“ landskab modelleret efter det europæiske landskabsmaleri, når et nyt højdepunkt ved Rousham House i Oxfordshire.

Rousham House

I Oxfordshire, en halv snes kilometer nord for Blenheim ligger Rousham Hous. *„Rousham er rent ud en*

helligdom“, skriver C. Th. Sørensen i sin bog, *„Europas Havekunst“*.³¹ Han tænker her på haven frem for huset. Rousham House ligger som en del af landsbyen af samme navn og i tæt forbindelse med sognekirken. Hovedbygningen er et renæssancehus opført i 1635 af sir Robert Dormer. Familien Dormer ejer stadig godset. Huset er delvist ombygget omkring 1740 af William Kent. Havesiden er domineret af renæssancens store vinduespartier, men ellers fremstår Rousham House mest af alt som en nygotisk borg understreget af tagetagens brystværn. Trods sin dannelsesrejse til Rom og Palladios Norditalien i 1709-19 beherskede William Kent også gotikken, og han undlod ikke at anvende den i flere af sine bygninger³². Det gælder for Esher Place i Surrey, og det gælder Rousham, hvor Kent designede hus og have som en romantisk helhed.

„Rousham's garden is a perfect place of pilgrimage“, skriver en anden havehistoriker³³. Haven fremstår da også usædvanlig autentisk med bugtede stiforløb, udsigtspunkter og samspillet med det stedlige vandløb, „River Cherwell“. Dertil vandkunst, monumenter, klassiske statuer, damme, rustikke stenbygninger, templer, søjlegange, ruiner og overraskende partier og vuer ud i landskabet og tilbage i haven – og selvfølgelig en afgrænsende (a)ha-ha mur. Selv om William Kent har sat sit aftryk på adskillige engelske landskabshaver, blandt andet Chatworth i Nordengland (1737), er haven ved Rousham den eneste fuldstændigt bevarede have anlagt af mesteren i midten af 1700-tallet.

Omkring herregården Rousham nord for Oxford ligger den eneste autentisk bevarede have anlagt af William Kent. Det romantiske haveanlæg blev skabt omkring 1740. Foto: Niels Peter Stilling

Roushams lettere ombyggede renæssancehus ligger i centrum for en pragthave fra 1700-årene. Foto: Niels Peter Stilling

Tæt op af Roushams ommurede nyttehave ligger landsbykirken. Den gotiske kirke afslørede i sit indre tydelige murrester af en ældre normannisk 1000- eller 1100-tals kirke og er således endnu et godt eksempel på den ældgamle nære forbindelse med kirke og herresæde på landet i England – ganske som i Danmark.

Lydiard Mansion

Få kilometer vest for Swindon ligger Lydiard Mansion. Den massive hovedbygning er opført 1743-49

Lydiard Mansion ved Swindon, hovedbygningen med Sct. Maria Kirkes tårn t.h. Foto: Niels Peter Stilling

for 2nd. viscount St. John, Viscount Bolingbroke. Arkitekten kendes ikke. Bygningen er rejst med anvendelse af murværk fra et oprindeligt renæssancehus i „elizabethansk stil“, men det er nu ganske svært at få øje på de ældre dele i det to etager høje kalkgrå hus' fire lave hjørnetårne. Bortset fra balustrade og centralt stillet trekantgavl er huset meget enkelt, klassisk uden ydre pragt, et simpelt, men værdigt hus for St. John-familien, der ejede godset fra 1400-tallet til midten af 1900-tallet.

Lydiard Mansion ligger som centrum for en stor landskabelig have med få store fritstående træer, et flodløb og (a)ha-ha-muren fjernest. På hovedbygningens nordvestside findes en større muromsat køkkenhave. Godset var indtil 1943 i St. John-familiens eje. Da familien opgav stedet, stod huset tomt og i dybt forfald.

The Swindon Corporation - et kommunalt støttet projekt – overtog Lydiard Mansion efter krigen og begyndte en remøblering af huset, således at det kunne åbnes for offentligheden i 1955.

Nærmest i Lydiard Mansions baghave ligger en typisk engelsk middelalderlig landsbykirke, Church of St. Mary. Den er stedets største attraktion og et interessant mausoleum for St. John-familien. Kirken rummer en lang række pragtfulde adelsgravmæler. Man møder familien i alle positurer: liggende, knælende og endda stående, og er man til heraldik, er her rige muligheder for at studere St. John-familiens forgreninger. At kirken også rummer interessante middelalderlige kalkmalerier, overskygges let af de for-

nemme renæssance- og barokke mindesmærker, der fylder ganske betydeligt i det treskibede kirkerum.

Buscot Park

Buscot Park nordøst for Swindon er anlagt omtrent 40 år efter Lydiard Mansion; men ser man bort fra Lydiards hjørnetårne og barok-balustrade, er der mange ligheder mellem de to huse. Det gælder også usikkerheden om, hvem der egentligt er arkitekt for bygningsværkerne. Buscot er opført 1780-83 i stram

Buscot Park, sydfacaden med hovedindgangen til huset fra 1780'erne. Foto: Niels Peter Stilling

nyklassistisk stil. Bygherren er Edward Loveden Townsend, hvis slægt havde ejet godset siden 1557.

Arkitekten kendes ikke med sikkerhed. Man har gættet på James Darley (1744-1821), „*an able and experienced architect*“. Adam-påvirkningen er dog så udtalt, at man måske snarere skulle pege på Robert Adam (1728-92) selv som mester for det smukke herresæde.

Huset er i det ydre – modsat det indre – meget enkelt, 9 fag langt i to etager under et skifertag. Fa-

caden brydes med en tre fag lang midterrisalit med trekantafslutning. Det hele er opført i den lokale grå kalksten. Huset har i 1800-tallet fået påført visse victorianske tilbygninger, blandt andet et indgangsparti i stil med det stadig eksisterende på Clandon House. En grundig restaurering i 1934-35 ved Geddes Hyslop bragte imidlertid hovedhuset tilbage til sit oprindelige enkle, men smukke formsprog.

Townsend-familien ejede Buscot Park indtil 1859. Ejendommen endte som et fallitbo i 1887 og

Buscot Park, et vue over parken mod øst fra hovedbygningen. Foto: Niels Peter Stilling

blev to år senere, 1889, erhvervet af den velstående bankier – og kunstsamler – Alexander Henderson (1850-1934). Henderson blev kort efter adlet som 1. Lord Faringdon. Efter hans død overtog barnebarnet, Gavin Henderson, ejendommen som den 2nd. Lord Faringdon. En lige så ivrig kunstsamler som forgængeren, men en dårligere forretningsmand. Buscot Park blev som så mange andre engelske herregårde beslaglagt af myndighederne under krigen, og Faringdon magtede ikke at få det på fode igen. I 1948 overtog mæcenen Ernest Cook (Se Montacute) godset, mens Faringdon blev boende som lejer. Ved testamentarisk bestemmelse overgik herlighederne til The National Trust i 1956; men huset beboes og administreres fortsat af Lord Faringdon, siden 1977 den tredje i rækken. Den store kunstsamling (med bl.a. Rembrandt, Van Dyck, Botticelli og Muriollo) tilhører ligesom alt øvrigt indbo nu The Faringdon Collection Trust. Førsteprisen tager „The Saloon“ med Edward Burne-Jones vægudsmykning i ren art nouveau eller på engelsk „Victorian art“. Maleriserien handler om „den sovende skønhed“ = The Legend of the Briar Rose.

Parken rummer meget forskellige partier. Fra indgangen sydvest for hovedbygningen passerer en forholdsvis nyanlagt formel have „The Walled Garden“ skabt af den tilsyneladende noget excentriske 3rd. Lord Faringdon. Den tidligere køkkenhave er i 1980'erne blevet omlagt til den såkaldte „Four Seasons Walled Garden“. Det ældre landskabelige parkanlæg har Themsen som et fjernt *point de vue*. Øst

for hovedbygningen breder „The Water Garden“ sig som et slags nybarok anlæg med lange lige sigtelinier. Denne del af parken er iscenesat af Harold Peto mellem 1904 og 1913.

Sammenfatning

De 10 udvalgte sydengelske herregårde er bygget over en 200-årig periode fra omkring 1580 (Longleat) til omkring 1780 (Buscot), flere med senere tilføjelser i 1700- og 1800-tallet. Tre af ejendommene tilhørte renæssancen i 1500-tallets sidste tredjedel: Longleat, Corsham og Montacute, men alene sidstnævnte havde bevaret den elizabethanske stil i det indre, og Corsham havde omkring 1800 været udsat for en ret drastisk ombygning. Rousham er i bund og grund et senrenæssancehus fra 1630'erne, men også her blev der foretaget ret store ydre ombygninger omkring 1740.

Det skønne Wilton House uden for Salisbury repræsenterede ret beset hele tre stilarter – og måske endda flere hvis man lægger det oprindelige benediktinerkloster til grund. Det oprindelige indgangsparti var ren Tudorstil fra 1540'erne, det meste, blandt andet den smukke sydfløj var et produkt af Inigo Jones' overførsel af Palladio til England i 1630'erne og 40'erne og resten, blandt andet den nordvendte forgård var et resultat af moderniseringer i begyndelsen af 1800-tallet.

Blenheim fra begyndelsen af 1700-årene repræsenterer den svulmende, pompøse, storladne barok. Ordvalget er egentligt ret frit om John Vanbrughs

kæmpeherregård ved Oxford – slot ville man straks sige på dansk. Palladios landstedsarkitektur var smukt repræsenteret med Stourhead fra 1720'erne og Clandon fra 1730'erne. Lydiard Mansion fra 1740'erne fremstod mestendels som et rokokohus med balustrade og hjørnetårne, men grundformen pegede frem mod det enkle engelske neoklassicistiske hus, som man så smukt mødte i hovedbygningen på Buscot Park fra 1780'erne.

1800-tallets victorianske arkitektur var alene repræsenteret ved forskellige tilbygninger, blandt andet Clandon og Corsham, men ikke som selvstændige bygningsværker.

Til de 10 herregårde og landsteder hører naturligvis haveanlæg: William Kents Rousham fra omkring 1740 og Henry Hoares kultiverede skønmaleri af en landskabshave fra midten af 1700-tallet er højdepunkterne her. Men den allestedsnærværende Capability Brown var som altid i England meget synlig: Blenheim 1750, Corsham, Longleat og Clandon Park omkring 1760.

Montacutes formelle have fra slutningen af 1600-tallet skilte sig ud som noget særligt ved det i øvrigt på alle måder autentiske hus. Landskabshaven ved Wilton House hører også til Englands fineste 1700-tals parkanlæg, og det meget sammensatte haveanlæg i Buscot Park gav en fornem introduktion til den levende engelske havearkitektur fra 1700-tallet til i dag.

I forhold til det indledende spørgsmål om de ti herregårdes repræsentativitet, kan man formentlig

Ridderen St. John til Lydiard Mansion og frue, to fromme 1500-tals renæssancemennesker på sarkofaget i Church of St. Mary. Foto: Niels Peter Stilling

godt tillade sig at konkludere, at de besøgte steder er gode repræsentanter for Englands herregårdshistorie cirka 1570-1850, både hvad bygninger og parkanlæg angår.

Noter

1. Jf. Steen Busck: „Engelske slotte og herregårde“ i *Herregårdshistorie* 2, 2007, s. 55 ff og Berit Guldmann Hornstrup: „En storslået, engelsk herregårdshave“ i *Herregårdshistorie* 3, 2008, s. 109 ff.
2. Busck, 2007, s. 56-57. Jf. James Lees-Milne: *People and Places*, 1992, s. 84 ff. The National Trust: *Little Moreton Hall*, 1995.
3. Alexander Thynn: *Longleat*, 2003, s. 56-61.
4. Om Nash og Repton, se f.eks. David Watkin: *English Architecture*, 2001, s. 145ff.
5. James Methuen-Campbell: *Corsham Court*, 2004, s. 22ff.
6. Engelsk: „ha-ha“, dansk: „ah-ah“: Begrebet dækker over et overraskende syn set fra en park ud i landskabet som resultat af afgrænsningen af parken med en forsænket mur eller hegn ofte med en tilhørende grøft til at holde kreaturerne ude af parken. Jf. I. H. Adams: *Agrarian Landscape Terms*. Inst. of British Geographers, 1976. s. 126. Se også note 20.
7. Malcolm Rogers: *Montacute House, Somerset*, The National Trust, 2000, s. 5. Donna Wood (ed.): „Exploring Britain's Historic Buildings“, 2011, s. 31.
8. Malcolm Rogers, . s. 30.
9. Auktionskataloget fra Londion Auction, Queen Victoria Street, 3. juli 1929.
10. Tarnya Cooper: *Tudor & Jacobean Portraits*. National Portrait Gallery, 2008 s. 10-11.
11. Mogens Nykjær: *Palladio 500 år*. SFINX, 2008, nr. 4. s. 147f. Jf. Manfred Wundram: *Andrea Palladio – The Rules of Harmony*, 2009.
12. Jf. Steen Eiler Rasmussen: *London*, 1934, s. 150ff. Eng. Udg.: *London the Unique City*, 1982, s. 166-75.
13. Steen Eiler Rasmussen, 1982, s. 206.
14. John Martin Robinson: *Wilton House*, 2005, s. 22ff.
15. Donna Wood (ed.): *Exploring Britain's Historic Buildings*, 2011, s. 45.
16. En tilsvarende „Palladian Bridge“ designet af James Gibbs I 1731 finder man dog ved Stowe House i Buckinghamshire, Donna Wood (ed), 2011, s. 90.
17. G. M. Trevelyan: *History of England*, 1936, s. 486ff. – Halfdan Barfod: *England blev Verdensmagt*, 1947, s. 45ff. – George Courtauld: *Pocket Book of Patriots*, 2005, s. 110-12.
18. David Watkin: *English Architecture*, 2001, s. 115.
19. Paul Duffie et al.: *Blenheim Palace – World Heritage Site*, 2006, s. 5.
20. (A)ha-ha-muren er et renæssancefænomen, men John Vanbrugh er blevet foreslået som „ophavsmand til den eng. version af motivet“. Jens Fleischer: *Arkitekturleksikon*, 2007, s. 15.
21. David Watkin, 2001, s. 124.
22. Dudley Dodd: *Stourhead Wiltshire*, The National Trust, 1981, s. 10ff.
23. Oliver Garnett: *Stourhead Landscape Garden*, The National Trust, 2000, s. 4. Synspunktet deles af en fremtrædende dansk havearkitekt: Jf. C. Th. Sørensen: *Europas Havekunst fra Alhambra til Liselund*, 1959, s. 222
24. Hazel Evans: *Gardens of England, Scotland and Wales*, 1991, s. 34ff.
25. Evans, 1991, s. 142.

26. Sophie Chessum & Christopher Rowell: *Clandon Park*, The National Trust, 2002, s. 55
27. Niels Peter Stilling: *Kongehusets Boliger gennem 1000 år*, 2003, s. 110.
28. Sophie Chessum & Christopher Rowell, 2002, s 51ff.
29. Pamela Onslow: *A House that was once a Home*. Vogue 12971, s. 64-74.
30. Christian Elling: *Den romantiske have*, 1942, s. 15ff.
31. C. Th. Sørensen: *Europas Havekunst*, 1959, s. 277.
32. David Watkin, 2001, s. 129.
33. Hazel Evans: *Gardens of England, Scotland and Wales*, 1991, s. 133.
34. The National Trust: *Buscot Park & the Faringdon Collection*, 2004, s. 12.
35. Samme, s. 17.